УДК 81.27

Ф.К. Сәгъдиева,
Ч.З. Абдуллина

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ЛЕКСИК ЛАКУНАЛАР

В статье при изучении вопросов лакунарности за основу берутся теоретические положения, изложенные в работах Л.К. Байрамовой. При анализе фактического материала описаны особенности внутриязыковых лакун татарского языка.

Ключевые слова: лакуна, лакунарная единица, внутриязыковая лакуна, лакуны татарского языка.

In the article, when studying questions of lacunarity, the theoretical provisions set out in the works of L.K. Bayramova are taken as a basis. The analysis of the actual material describes the features of intra-linguistic lacunae of the Tatar language.

Key words: lacuna, lacunar unit, intra-language lacuna, lacunae of the Tatar language.

Телнең, мәдәниятнең һәм телгә ия шәхеснең үзара бәйләнештә булуы нәтиҗәсендә килеп туган мәсьәләләрне өйрәнү – тел гыйлеменең әһәмиятле бер бурычы. Бу мәсьәлә яңа булмаса да, соңгы вакытта аңа әһәмият бирелүе бәхәссез. Тел һәм мәдәниятнең үзара бәйләнеше заман таләбенә туры килә торган гыйльми югарылыктан торып өйрәнелгәндә генә тиешле нәтиҗәләргә ирешү мөмкин. Дөнья күләмендә мәдәниятләрнең үзара йогынтысы, шул җирлектә телләрнең бер-берсенә йогынтысын өйрәнү, хәтта тугандаш булмаган телләрне дә чагыштырып өйрәнү, хәзерге тел гыйлемендә үзәк мәсьәләләрнең берсе булып тора. Телнең үз эчендәге һәм телара лакунарлык мәсьәләсен өйрәнгәндә дә без әлеге мәсьәләләр белән очрашабыз.

Лингвистика фәненә *лакуна* төшенчәсен Ю.С. Степанов кертә. Ул аны «бушлыклар», «телнең мәгънәләр картасындагы ак таплар» (белые пятна на семантической карте языка), дип атый [Степанов, 1965, с. 120]. Әлеге сүз француз теленнән алынган һәм термин буларак бушлык мәгънәсен белдерә.

Лакуналар мәсьәләсе билгеле бер дәрәҗәдә татар телендә дә өйрәнелгән. Бу уңайдан Л.К. Бәйрәмова, З.З. Гатиятуллина, Г.З. Садыйкова һ. б. галимнәрнең хезмәтләрен атарга мөмкин. Аларда күбесенчә телара лакунарлык мәсьәләләре яктыртыла. Лакуналарның табигате бик катлаулы. Алар телнең төрле тармагында күзәтелергә мөмкин. Ике яки берничә тел мисалында караганда, лакунарлык һәм эквивалентсыз лексика дигән төшенчәләрнең үзара бәйләнеше турында төрле фикерләр яшәп килә. Әйтик, тел белгече Л.К. Бәйрәмова лакунар берәмлек дигән термин кертергә тәкъдим итә. Аның фикеренчә, *лакунар берәмлек* һәм *лакуна* төшенчәләрен аерып карарга кирәк. Шундый очракта гына лакунар берәмлек һәм эквивалентсыз

берәмлек дигән төшенчәләр бер-берсе белән абсолют синонимнар булмый. Әлеге уңайдан ул болай дип яза: «Лакунарная единица является принадлежностью одного языка (условно языка *А),* а лакуна – принадлежностью другого языка (условно языка *Б).* Лакунарность – категория, составляющими которой являются 1) лакунарные единицы языка *(А)* и 2) лакуны (языка *Б)* – нулевые корреляты лакунарных единиц. Единица языка *А* может быть лакунарной, коррелируя с лакуной в языке *Б* и в то же время иметь в этом языке эквивалент» [Байрамова, 2004, с. 43].

Телдәге лакунарлык мәсьәләсенә тукталганда, иң элек, аның нинди материал яссылыгында каралачагын алдан ук билгеләп кую тиеш, дип искәртә Л.К. Бәйрәмова [Байрамова, 2011, с. 22]. Бу очракта ул бер тел эчендәге яки берничә телдәге, ягъни телара лакуналарны өйрәнүне аерып күрсәтүне таләп итүе белән бик тә хаклы. Әгәр әлеге шарт үтәлмәсә, ахырда ясалачак нәтиҗәләр дә дөреслеккә туры килмәячәк.

Без бу хезмәттә татар теленең үз эчендәге лексик лакуналарга киңрәк тукталырбыз.

Һәр телнең бай лексик составы булуга карамастан, шулай ук анда күпсанлы бушлыклар – лексик лакуналар барлыгы ачыкланган. Әлеге күренеш татар теле өчен дә хас. Телдә һәр сүзнең лексик мәгънәсе бар, сөйләүченең аңында ул теге яки бу фикри образ (концепт) хәлендә гәүдәләнеш таба һәм яши. Тик аерым очракларда фикри образ бар, әмма аны белдерә торган сүз юк. Бу очракта әлеге күренеш, предмет, хисне һ. б. белдерү өчен тасвирлама сүзләр кулланыла. Татар теленә хас булган шундый мисалларны карап китик: гашыйк түгел кешене белдерүче сүзләрнең булмавын без *гашыйк* сүзе аша аңлыйбыз. Кем яки нәрсәгә дә булса мәхәббәте уянган, яратучы кешене *гашыйк* сүзе белән атыйбыз. Мәсәлән: *Ул күрше кызына гашыйк. Ул сәнгатькә гашыйк. Сеңлем чәчәкләргә гашыйк.* Аңлашылсын өчен мисалларны янәшә куеп карыйк: *Ул күрше кызына гашыйк түгел (аңа карата мәхәббәт хисе юк) // ул күрше кызына битараф (барлыгын да, юклыгын да тоймый), кызыксынмый (игътибар бирми, аның турында белешергә теләге юк), исе китми (булса бар, булмаса – юк).* Шулай ук татар теленең лексик-фразеологик системасында *«дөресен сөйләүче кеше»* концепты белдерелмәгән, әмма *ялган сөйләүче кеше – ялганчы* бар.

Безнең фикеребезчә, әлеге лакуналарны кешенең психологик халәте аша аңлатып була. Гашыйклык халәте ул кешенең үзе өчен дә, янәшәсендәгеләргә дә ачык күренә торган вакытлы, әмма аерым игътибар уятырлык хис, мизгел. Гашыйклык халәте – вакытлы. Ул яратуга әверелә яки сүнә. Шул сәбәпле әлеге халәтне белдерә торган сүз бар. Ә калган күпчелек *ярата, хөрмәт итә, дус күрә, якын итә*, әмма бу инде гашыйклык түгел, гадәти халәт. Күпчелек өчен хас булган гадәти күренешне аерып күрсәтү телдә аерым ихтыяҗ тудырмаган, күрәсең. Нәтиҗәдә гашыйк түгеллек халәтен аңлатучы аерым сүз дә юк.

Дөресен сөйләү һәркем өчен тиеш, аны аерып атау таләп ителми, ә менә ялганчы аерып күрсәтелергә тиешле, ул күпчелектән аерылган зат. Шуның өчен аны атый торган аерым сүз дә бар. Бу, билгеле, бер караш кына. Әмма мисаллар шактый күп. Алар әлеге юнәлештә психолингвистик эзләнүләр алып барырга мөмкин икәнлеген күрсәтә.

Лакунарлыкның бер төрен омонимнар – язылышлары һәм әйтелешләре бердәй, мәгънәләре башка булган сүзләр билгели. Мәсәлән, *ай* (күк җисеме) һәм *ай* (вакыт берәмлеге), *яр* (елга яры), *яр* (сөйгән яр) һәм *яр* (фигыль: утын яр). Омонимнар да телнең эчке лакунарлыгы белән бәйле. Кеше бер телдә генә аралаша икән, лакунарлыкның бу төре бөтенләй сизелми, чөнки аралашу процессында сүзнең нинди мәгънәдә кулланылуы контексттан яхшы аңлашыла.

Телнең үз эчендә, гадәттә, халык тормышында кулланылышта булган әйберләрне, күренеш, гамәлне белдерүче лексика эчендә лакуналар чагыштырмача азрак. Бу татар теле өчен дә шулай. Әмма монда да мисаллар юк түгел. Мәсәлән, *кар базы өсте* – бу, гадәттә, бакчаның күләгә өлешенә җәй көне ризык саклау өчен кар тутырып калдырыла торган баз өстенә ясалган корылма. Ул аерым нәрсәләр саклау өчен дә файдаланылган. Әмма телдә аерым исем алмаган, тасвирлама характердагы сүзтезмә белән белдерелеп, лакуна тәшкил итә.

Шулай ук аерым хайваннарның баласын белдерү өчен төгәл атама бар, ә кайберләре өчен юк. Мәсәлән, *Атныкы – колын, сыерныкы – бозау, сарыкныкы – бәрән (бәти), ә дуңгызныкы, песинеке* – юк. Алар *дуңгыз баласы, песи баласы* рәвешендәге тасвирлама сүзтезмәләр белән белдерелә.

Билгеле булганча, һәрбер халык чынбарлык турында үзенчә фикер йөртә, һәр халыкның үз менталь кыйммәтләре бар, милли традицияләр, милли яшәү рәвеше, милли мәдәният, милли тел халыкның үзенә генә хас дөнья сурәтен тудыра. Телдә бу исә, иң элек, аның лексикасында һәм фразеологиясендә чагылыш таба.

Телдәге реаль предметны, күренешне яки эш-хәрәкәтне белдерә торган сүзнең юклыгы – абсолют лакуна. Бертеллелек очрагында алар сизелми. Әгәр дә ниндидер концепт телдә белдерелмәгән һәм лакуна буларак кабул ителми икән, димәк аралашу барышында ул катлаулылык тудырмый.

Аерым очракларда телдәге лакуналар алынма сүзләр белән тулылана. Алынма сүзләр, гадәттә, яшәешкә килеп кергән яңа әйберләр, күренешләр тудырган бушлыкларны тутыра. Телнең эчке кануннарына буйсынып яңа берәмлекләр ясауда катнаша. Мәсәлән, *глобаль, компьютер* сүзләре татар теле кушымчаларын үзенә ала: *глобальләшү, компьютерлашу*. Урынлы булган, чынлап та бушлыкны каплый алган алынмалар телдә тиз арада үзләштерелә, телгә кереп китү белән, фразеологик берәмлекләр ясауда катнашырга да мөмкин. Мәсәлән, татар телендәге *уҗым бозавы* дигән фразеологизм шундыйлардан. Бу фразеологизмның *уҗым* компоненты рус теленнән алынган һәм татар теле нигезендә фразеологизм ясалган. Телнең үз эчендәге

лакуналарны тикшерү, безгә алынма сүзләргә тиешле игътибар бирү кирәклеген күрсәтә. Алынмаларның телне үстерүгә яки, киресенчә, аңа тискәре йогынты ясауларын ачыкларга ярдәм итә.

Шулай итеп, лакунар берәмлекләр телнең милли үзенчәлеген билгели. Карап киткән мисаллар телнең лексик-фразеологик системасында лакунар берәмлекнең ничек барлыкка килүен билгеле бер дәрәҗәдә ачып бирәләр. Әмма телдәге лакунарлык бу очраклар белән генә чикләнми. Киләчәктә бу өлкәдәге эзләнүләр дәвам итәр, телдәге лакунарлыкның үзенчәлекләре дә тирәнтен ачыкланыр.

Әдәбият

Байрамова Л.К. Введение в контрастивную лингвистику. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2004. 116 с.

Байрамова Л. К. Лингвистические и лакунарные единицы и лакуны // Вестник Челябинского государственного унивеситета. Челябинск: Изд-во Челябинский государственный университет, 2011. № 25 (240). Филология. Искусствоведение. Вып. 58. С. 22–27.

Степанов С.Ю. Французская стилистика. М.: Высшая школа, 1965. 365 с.

Сәгъдиева Фәүзия Кәбир кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре

Абдуллина Чулпан Зөфәр кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге II курс аспиранты